

„Мовне питання” після парламентських виборів: від політичної кон’юнктури до державної політики

Станіслав Шумлянський,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Кієво-Могилянська академія”

Мовні проблеми не втрачають гостроти протягом усіх років існування української держави, хоч і актуалізуються у суспільстві спорадично – під час виборів або під час зростання напруги у суспільстві загалом. Це чи не найбільш заполітизоване питання – тобто тема, яка використовується політичними силами різних спрямувань для досягнення власних цілей та реалізації власних інтересів. Водночас це сфера, у якій досі держава так і не сформулювала комплексної стратегії, а в суспільстві не досягнуто консенсусу між різними групами інтересів. І хоча неминучість і першої, і другого досі в повній мірі не усвідомлено, саме вони є необхідною передумовою розв’язання „мовного питання”.

Дії виконавчої влади та окремих її представників у мовній сфері протягом усіх років української незалежності мали характер ситуаційного реагування, а подекуди й використання мовних проблем у власних цілях. Більше того, неочевидним для представників влади було й досі лишається те, що формування та проголошення програми розв’язання мовних проблем – єдиний шлях до їх розв’язання. І якщо у сфері зовнішньої політики, боротьби з корупцією, енергетиці після приходу нової („помаранчевої”) влади пріоритети справді змінилися (або, принаймні, таку зміну було декларовано), то в мовній політиці все лишилося без змін. Яскравим прикладом тут є обґрунтування Президентом ліквідації центрального органу, відповідального за іншу політику – релігійну. Мовляв, у демократичному суспільстві ніхто не має права вказувати громадянам, до якої церкви їм ходити. Тож і Держкомрелігії, за цією логікою, абсолютно не потрібний.

**“Мовне питання” після парламентських виборів:
від політичної кон’юнктури до державної політики**

Станіслав Шумлянський

Утім, як стверджує класик мовознавства Г. Шифман, „брак мовної політики – це також мовна політика” [6], і в кожному випадку вона має своє пояснення. На обох останніх виборах мова (а разом з нею й інші складові ідентичності – релігія, ставлення до минулого) активно використовувалася проти „Нашої України” та В. Ющенко особисто. При чому не лише для дискредитації в очах виборців, а й для створення конфлікту всередині команди В. Ющенко – між носіями різних ідентичностей. Тож і не дивно, що самі лише слова „мова”, „УПЦ-К(М)П” та „УПА” викликали у штабістів острах, а партійній пресі у кожному випадку було суворо наказано тему ігнорувати.

Та на загальному тлі ігнорування мовних проблем і заперечення їх актуальності в період минулих президентських виборів кандидат у Президенти В. Ющенко таки окреслив свою майбутню політику у мовній сфері. Зокрема, ключовою проблемою було названо меншинне становище української мови (регіональний, функціональний аспекти), а засобом її подолання так звану позитивну дискримінацію. При цьому вироблення моделі мовної політики, як стверджував В. Ющенко, відбуватиметься у діалозі двох мовних груп: „Історичний компроміс... полягає в тому, що ми, українофони, визнаємо, що російська мова для нашого суспільства – явище більше, ніж мова національної меншини чи сусідньої держави. А русофони мають погодитися з тим, що українська мова, переслідувана впродовж століть, має право на так звану позитивну дискримінацію – тобто компенсаційно-пільговий пакет” [4]. Прикметно, що тут цілі й завдання мовної політики чи не вперше формулюються в контексті статусу та взаємодії саме **мовних** груп, зауважуються й невідповідності між мовним та етнічним групуванням, зокрема, що стосується російської мовної групи (русофонів) – „російськомовної громади України” та українців, „які відчують чималий внесок наших предків у розвиток сучасної російської літературної мови” [4; 5].

Заради справедливості слід зауважити, що, наскільки нам відомо, інтерв’ю часописові „Критика” – результат праці кількох інтелектуалів штабу В. Ющенко. Наскільки близьким таке бачення мовних проблем є для самого тепер уже Президента В. Ющенко лишається невідомим. Тим більше, що він сам неодноразово відкидав актуальність мовних проблем, вказуючи на їх штучність. Але окрім наведених вище двох протилежних позицій („мовної проблеми немає” та „в Україні найбільшою проблемою є стан української мови”), кандидат у президенти В. Ющенко виступив ще з третьою. Так, напередодні першого туру голосування його штаб оприлюднив проект Указу¹ з промовистою назвою – „Про

¹ Видання проектів Указів майбутнього Президента В. Ющенко практикувалося його штабом напередодні першого туру виборів. Це мало засвідчити не так пріоритетні напрями його політики на посаді, як невідворотність його обрання Президентом. Жоден з оприлюднених напередодні виборів проектів так і не став Указом Президента В. Ющенко.

захист прав громадян на використання російської мови та мов інших національностей України” [5]. Оскільки відповідного Указу (чи проекту закону) щодо української мови оприлюднено не було, то тим самим засвідчувалося, що найбільш проблемним питанням у мовній сфері кандидат В. Ющенко вважає становище російської мови та порушення прав російськомовних. І хоча така „багатовекторність” у мовному питанні видається алогічною, вона була відображенням неписаної традиції у мовній сфері: напередодні виборів давати певні обіцянки, а після виборів (за незначними винятками) уникати будь-якого втручання у мовну сферу, посиляючись на пріоритетність інших питань (економічних, соціальних тощо).

Відразу після виборів почали лунати заклики до виконання президентських обіцянок у мовній сфері, причому - з обох боків. Так, захисники російської мови (русофіли) вимагали гарантій збереження status quo. У поміркованому вигляді ця вимога формулювалася як „створення умов та заохочення громадян до вивчення державної мови, але і заборона на будь-яку примусову українізацію” [1]. (Показовою тут є саме остання фраза - сучасний баланс функціонування української та російської мов розглядається як природний, а будь-які дії на підтримку української мови як чиновницька сваволя). З іншого боку, захисники української (українофіли) вимагали від влади, яка „нарешті є українською”, „повернення українській мові у власній країні тих прав і можливостей, яких вона була позбавлена” [2].

Слід зазначити, що за час після обрання В. Ющенка Президентом і до початку активної фази парламентської виборчої кампанії було вжито ряд заходів, які загалом засвідчили орієнтацію на „українізацію”. Серед них можемо назвати: 1) „консультації” „гуманітарного” віце-прем'єра М. Томенка з керівниками провідних радіостанцій і телеканалів²; 2) перевірки Національною радою з питань телебачення та радіомовлення дотримання телерадіоорганізаціями вимог закону щодо присутності української мови (при цьому при видачі нових та переоформленні старих ліцензій обов'язковим пунктом зазначалося: „мова мовлення – українська”)³; 3) переведення діловодства уряду Криму на українську мову; 4) ухвалення постанови Кабінету Міністрів про необхідність часткового дублювання іноземних фільмів українською та ряд інших.

² На них заступник голови уряду нагадав про законодавчі вимоги присутності української мови в ефірі, а також присутність відповідних вимог у ліцензіях ТРК. Цікаво, що рекомендації М. Томенка, наскільки нам відомо, були сприйняті як „закон”. Після цього української мови в ефірі більшості радіостанцій справді відчутно побільшало.

³ Хоча ці ініціативи проголошувалися ще 2004 року (до обрання В. Ющенка Президентом), тоді вони зустріли осуд з боку тодішнього Президента Л. Кучми. До того ж ініціатором контролю за дотриманням телерадіоорганізаціями „мовного” становища був голова Нацради В. Шевченко, з середовища, близького до В. Ющенка.

**“Мовне питання” після парламентських виборів:
від політичної кон’юнктури до державної політики**

Станіслав Шумлянський

Ці дії дуже нагадували ініціативи „гуманітарного блоку” уряду В. Ющенка 2000 року⁴. Слід відзначити дві спільні риси мовної політики зразка 2000 року та 2005 – 2006 років: 1) в обох випадках ініціатива дій на підтримку української мови виходила не від Президента; 2) такими ініціаторами були або близькі до нього або безпосередньо призначені ним посадовці; 3) їхні дії (заяви) були б неможливі за умови, якби суперечили позиції самого В. Ющенка⁵. При цьому є й різниця: якщо ініціативи за часів В. Ющенка-прем’єра обмежувалися майже виключно заявами, не досягли декларованої мети (лунали думки й про те, що вони тільки погіршили суспільну думку щодо будь-яких заходів на підтримку української мови) та закінчилися відставками їх ініціаторів, то ініціативи за часів президентства В. Ющенка були значно успішнішими й тією чи іншою мірою все ж сприяли посиленню позицій української мови.

Сам Президент В. Ющенко у перший рік правління практично не втручався у мовну сферу. Чи не єдиним винятком став підписаний ним Указ від 26 вересня 2005 року, яким функції реалізації державної мовної політики покладалися на Міністерство культури і туризму. Водночас цей Указ викликав багато запитань своєю суперечливістю. Він мав назву „Про вдосконалення державного управління в інформаційній сфері”, однак його метою проголошувалося „підвищення ефективності реалізації державної мовної політики”. Єдиним пунктом, який стосувався мовної політики, було надання повноважень Мінкульту реалізовувати мовну політику, усі ж інші його положення стосувалися реєстрації друкованих видань, експертної комісії із захисту суспільної моралі та зміни чисельності міністерств юстиції, культури і туризму, а також Державного комітету телебачення і радіомовлення [3]. Причина появи та мета цього Указу, не кажучи вже про те, якими будуть кроки щодо його виконання і який вплив вони матимуть на мовну ситуацію в країні, досі невідомі.

Цей приклад свідчить про низьку пріоритетність для влади (уособлюваної до парламентських виборів виключно Президентом) мовних проблем, а відтак і якість рішень. Частково це, а також брак стратегії дій у мовній сфері, пояснюється традиційно – черговими

⁴ Див.: Шумлянський С. Діяльність „гуманітарного блоку” уряду В. Ющенка в контексті „дерусифікаційної” моделі мовної політики в Україні. // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Матеріали наукової конференції 28 - 29 травня 2001 р. – Київ: ВПЦ „Київський університет”, 2002. (– 222 с.) – С. 46 - 54.

⁵ На підтвердження цієї тези можемо зауважити, що жодного продовження не отримали ініціативи на підтримку російської мови, проголошені найближчими на той момент соратниками Президента - головою його секретаріату О. Зінченком та головою РНБО П. Порошенком.

виборами. На підтвердження можемо навести той факт, що в умовах акцентування уваги на мовних проблемах з боку антипрезидентської опозиції (блоки „Не так!” і „Народна опозиція”, Партія регіонів та інші) влада обрала вже випробовану на минулих виборах заперечення існування мовної проблеми як такої. З подібними заявами не раз виступав, зокрема, голова уряду та №1 списку пропрезидентського блоку „Наша Україна” Ю. Єхануров.

Отже, дії влади у мовній сфері протягом 2005 – початку 2006 року мали три визначальні риси: 1) відкидання важливості мовних проблем (або й заперечення існування проблеми як такої); 2) нескоординованість, непроробленість, необґрунтованість дій у мовній сфері при 3) загальній орієнтації на посилення позицій української мови.

Відзначимо, що питання легітимності президентської влади для значної частини населення України (переважно Донбасу і Криму) за рік правління Президента В. Ющенка не набуло однозначного розв’язання. Причому в епіцентрі цього несприйняття перебуває комплекс світоглядно-культурних розбіжностей, перше місце серед яких посідає питання мови. Гострота цих питань для російської мовної групи (передусім на Сході й Півдні) традиційно посилюється у період виборів – головним чином, політиками, які використовують „мовне питання” у власних цілях. Водночас зростанню напруженості під час парламентських виборів 2006 року посприяли й дії влади, які були розцінені переважною частиною населення відповідних регіонів як „націоналістичні” й такі, що загрожують позиціям російської мови та російськомовних.

Завершення виборчої кампанії означатиме поворотний пункт і в подальшій реалізації мовної політики. Серед її можливих моделей найбільш імовірні: 1) продовження політики несистемної українізації; 2) відмова від будь-якого втручання у мовну сферу (політика часів президентства Л. Кучми); 3) посилення позицій російської мови – передусім у припиненні вже початих українізаційних ініціатив, а, можливо, й у формі підвищення в той чи інший спосіб юридичного статусу російської мови; 4) „регіоналізація” мовної політики – проведення політики українізації (у тому чи іншому вигляді) на частині території й невтручання у мовну ситуацію на Сході та Півдні; 5) формулювання консенсусної моделі мовної політики.

Ймовірність реалізації кожної моделі значною мірою залежатиме від розстановки сил у новообраному парламенті. При цьому „жорсткі” дії на підтримку як української, так і російської мов є найменш вірогідними. Адже, з одного боку, відбувається послаблення позицій Президента як головного гаранта реалізації українізаційної моделі (передання частини повноважень парламентові й уряду, зменшення рівня громадської підтримки), а з іншого Президент і пропрезидентські сили в парламенті все ж зберігають достатньо можливостей, аби не допустити реалізації

**“Мовне питання” після парламентських виборів:
від політичної кон’юнктури до державної політики**

Станіслав Шумлянський

„реваншистського” сценарію - посилення позицій російської мови.

Отже, в період після парламентських виборів і до наступних президентських мовна політика, найімовірніше, матиме характер домовленості між політичними силами, що проголошують себе захисниками обох провідних мов країни. Ця домовленість може бути поверненням до політики часів Л. Кучми - відмови обох сторін від активних „бойових дій” у мовній сфері. Але можливо також, що сторони домовляться про розподіл сфер впливу у мовній сфері - влада продовжуватиме лінію на українізацію в столиці, центральних та західних областях, не вимагаючи виконання тих самих положень, скажімо, в Донбасі чи в Криму.

Очевидно, що у першому випадку мовні проблеми буде „законсервовано” (як свідчить закон С. Паркінсона, вони в такому випадку мають тенденцію не до розв’язання, а до загострення), а в другому не лише не відбудеться розв’язання мовних проблем русофонів та українофонів, а й серйозно постане проблема цілісності країни.

Водночас існує і третій варіант: реалізація системної мовної політики на основі досягнення компромісу. Про ймовірність такого сценарію наразі говорити важко. Адже чітко проголошена політика є потенційно вразливішою, ніж прихована та несистемна. А в тому, що звинувачення будуть, причому з двох боків - у „насильницькій українізації” та у зраді „української справи” й „манкуртизм” - сумніватися не доводиться.

Разом з тим, останнім часом для реалізації саме такої моделі політики з’явилися й сприятливі фактори. Те, що на 16-му році існування держави нарешті має бути сформульовано мовну політику, визнає все більше поміркованих діячів - як тих, хто виступає за посилення позицій української, так і тих, хто захищає російську. З іншого боку, змінився загальний стан українського суспільства, яке тепер не настільки беззаперечно покладає вирішення мовного питання на державу (прихильники російської мови - на Росію, захисники української - на Україну) й значно більш схильне до пошуку компромісів.

Найбільший виклик для такої моделі - це поширене твердження, що будь-які дії у мовній сфері є „грою з нульовим результатом” (будь-які дії на підтримку однієї мови неодмінно погіршують становище іншої). Не заперечуючи того, що конкуренція мов - справді визначальна риса мовної ситуації, спробуємо окреслити межі, у яких компроміс у мовному питанні й, відповідно, державна політика на його реалізацію, були б можливі.

Умова перша: визнання двомовності як об’єктивної риси українського соціуму. Мається на увазі не закріплення за російською статусу державної/офіційної, а врахування того, що протягом найближчих десятиліть в Україні: а) існуватимуть дві мовні групи, розмір яких хоч і може змінюватися внаслідок тих чи інших тенденцій або дій,

але які лишатимуться в одній „ваговій категорії”; б) обидві мови використовуватимуться усім суспільством, хоч і різною мірою, в різних обставинах та співвідношенні; в) жодна модель державної політики (з числа тих, які можуть бути реалізовані на початку XXI століття) в осяжній перспективі не спроможна зробити українське суспільство одномовним.

Умова друга: мовна політика має передбачати максимальне задоволення прав окремого громадянина. Одна з найважливіших функцій держави – гарантувати дотримання прав своїх громадян, зокрема, мовних. Будь-який безсторонній аналіз засвідчує, що за теперішніх умов найбільше порушуються права тих, хто говорить українською. Відповідно, забезпечення цих прав на такому ж рівні, як забезпечуються права російськомовних, не має викликати спротиву з боку останніх. Та очевидно, що так само держава не повинна допускати порушень прав тих, хто говорить російською й реагувати на такі порушення, якщо вони трапляються.

Умова третя: з двох мов підтримки держави потребує та, що перебуває у гіршому становищі. Йдеться не про формальний, а про реальний статус та функціональний потенціал. Адже тоді, як загрози російській мові (у світі загалом і в Україні зокрема не проглядаються), то для української мови така загроза реальна. Ця ситуація є зрозумілою для значної частини російськомовних українців і росіян, тож заходи на підтримку української заперечень не викликатимуть. Водночас велику роль тут матиме обґрунтування таких дій: одна справа – вживати заходів на підтримку мови, бо вона „державна”, інша – бо вона є „слабшою”. Такий підхід – базовий і чи не єдино прийнятний в сучасній демократичній державі.

Умова четверта: орієнтуватися на інтереси мовних груп, а не політиків. Важливо розуміти, якими є мотиви як русофонів, так і українофонів – не лише ті, що проголошуються на мітингах та з екранів телевізорів, а й неусвідомлені, підсвідомі. Тим, хто розроблятиме принципи мовної політики з врахуванням різних точок зору, варто пам’ятати: інтереси україномовної та російськомовної спільнот не адекватні інтересам політиків, які називають себе їх захисниками. Адже якщо проаналізуємо декларації та риторику обох сторін мовного конфлікту, то зрозуміємо, що боротьба між „захисниками двомовності” та „оборонцями державної мови” точиться не за чи проти двомовності, а за те, якій саме мові бути панівною. Але перемога жодної зі сторін не зможе бути прийнятною для **усього** українського суспільства. Водночас все більше людей, що вимагають підтримки української мови, усвідомлюють: хоч би яким привабливим не видавався ідеал одномовної „української України”, він – нездійснений. Так само багато серед російськомовних тих, хто вважає нещирими заклики про утиски

**“Мовне питання” після парламентських виборів:
від політичної кон’юнктури до державної політики**

Станіслав Шумлянський

російської мови й виступає категорично проти надання їй статусу державної чи офіційної. Зрозуміло, що все це аж ніяк не означає беззастережної підтримки тієї державної політики, яку буде проголошено на основі викладених вище принципів. Успіх такої політики значною мірою залежатиме від її конкретного наповнення – цілей і засобів, конкретних заходів та часових рамок, врахування регіональної специфіки тощо. Не менше значення матиме й спроможність влади ініціювати й вести суспільну дискусію навколо вирішення мовних проблем, а також інформаційний супровід рішень, що ухвалюватимуться.

Література:

1. **Манько И.** „Непросвещенное” двуязычие. // Зеркало недели. – 2005. – 20–26 августа.
2. Президента просять виконати обіцянки щодо української мови. // Гаряча лінія. – 2005. – 4 квітня. // <http://hotline.net.ua/content/view/25626/112>.
3. Указ Президента України №1338/2005 „Про вдосконалення державного управління в інформаційній сфері” від 26 вересня 2005 року. // <http://www.president.gov.ua/documents/3222.html>.
4. **Ющенко В.** Гідність демократії. // Критика. – Ч. 12 (74). – Грудень 2003. – С. 2 - 6.
5. Ющенко гарантує права російської мови та мов інших національностей. – Проект Указу. // Прес-служба Віктора Ющенка. – 18 жовтня 2004. // <http://www.yuschenko.com.ua/ukr/Future/decrees/1318>.
6. **Schiffman H.** Schiffman’s ‘Laws’ of Language Policy. // <http://ccat.sas.upenn.edu/~haroldfs/540/laws.html>.